

II

Բանաստեղծութիւնը նոյն դիրքն ունի գրականութեան մէջ, ինչ որ կինը հասարակութեան մէջ. — նրանն է առաջին տեղը և առաջին ողջոյնը: Եւ ինչպէս ամենատեղեղ կինը, այնուամենայնիւ, պատկանում է գեղեցիկ սեռին, այնպէս էլ ամենաանհամ վէպն ու ոտանաւորը պատկանում են գեղարուեստական գրականութեան:

Անցեալ տարուայ ընթացքում առանձին գրքոյկներով տպուած ինքնուրոյն գեղարուեստական գրուածքները, — արտատպութիւնները և կրկնատպութիւնները մի կողմ ենթ թողնում, — կարելի է, բառի բուն նշանակութեամբ, հաշուել մատների վրայ. — 1) Ա. Ահարոնեան. «Նորածինը» տպուած նրա «Պատկերների» ժողովածուի մէջ, որի պարունակած միւս բոլոր պատմածքները հրատարակուած են 1900 թուից առաջ և արտատպուած են «Մշակից». 2) Սմբատ Մ. Գարագաշ. «Մեչադի Եղիսաբէթ», վէպիկ. 3) Արամ Չարըգ. «Բանաստեղծութիւններ», որոնցից մի նշանաւոր մաս արտատպութիւն է. 4) «Ձիւննուքնարը» հատ. I. 5) Ե. Բաղդասարեան. «Քնար մուգայի». 6) Գ. Զառափեան «Ոսկեհեր տղան և իմաստուն աղջիկը» հէքեաթ, և 7) Փառնակէս. «Նիսիա», վոդեվիլ: Երկու վիպական գրուածք, երեք՝ բանաստեղծական, մի հէքեաթ և մի վոդեվիլ, ընդամենը ոչ աւելի քան մօտ 550 փոքրագիր էջ, — ահա անցեալ տարուայ ուսահայ գեղարուեստական գրականութեան ամբողջ հաշուելիքը, եթէ ի նկատի չունենանք պարբերական հրատարակութիւնները:

Սկսեմք վիպականներից:

Պ. Ահարոնեանի «Նորածինը», որ գրուած է 1900 թուից առաջ, պատկանում է նրա այն գրուածքների շարքին, որոնց նիւթը վերցուած է թիւրքահայ գաղթականների կեանքից: Այդ գրուածքներն են կազմում պ. Ահարոնեանի գրական ժողովըր-

դականութեան հիմքը: Մեզ թւում է, թէ «Նորածինը» ոչինչ չի աւելացնի այդ ժողովրդականութեանը: Նա պատմուած է զաղթականի բերանից, բայց գրքի ոճով:

Պ. Ս. Մ. Գարագաշի «Մեշադի Նդիսարէթը», մի անգրագէտ գրուածք է, զուրկ որ և է գեղարուեստական արժանաւորութիւնից:

Բանաստեղծական գրուածքներից «Մուրճի» մատենախօսական բաժնում արդէն յայտնուել է «Մուրճի» խմբագրութեան կարծիքը պ. Արամ Զարբի (Բանաստեղծութիւնների) մասին:

Ծանր տպաւորութիւն է գործում «Զիւանու Գնարը»: Երեք հատ աջող ոտանաւորներ—«Աշխարհը», «Ոսկեքի աշեցեք», «Նշած չեղած մէկ հաշիւ է»,—մի ամբողջ հատոր անաջող, անհամ և անհոտ ոտանաւորների մէջ, որոնցից շատերը անիմաստութեան կողմից կարող են մրցել մեր նոր փետրաւորուած դէկադէնտների արծակ և անարծակ բանաստեղծութիւնների հետ: Ինչպէս գիտէք, պէտք չէ անպատճառ ճգնաւոր լինել արջի ծառայութիւններ ստանալու համար: Պ. Զիւանին յայտնի էր մինչև այժմ իբր համեստ, բայց համակրելի և բաւական ժողովրդականութիւն վայելող աշուղ: Գրքի հրատարակիչները ուզել են նրան ծառայութիւն մատուցանել, սկսելով տպել գրեթէ այն բոլորը, ինչ որ երբ և իցէ դուրս է եկել նրա բերանից, թէկուզ այդ նոյնքան իմաստ ունենայ և նոյնքան գեղարուեստական արժանաւորութիւն, որքան ժողովրդական դէկադէնտութեան կլասիկական երկոտողը. «Ապէլսին, ապէլսին, Մուրթար փաշին խաբեցին»:

Ամբողջապէս նոյն դէկադէնտութեան արդիւնք է և պ. Ե. Բաղդասարեանի «Գնար մուղային»: Տարօրինակ մարդ է պ. Բաղդասարեանը.—նրա ծնունդը կղել է ոչ միայն սև, այլ և կապոյտ (եր. 7), նա սիրել է «հրավառ աչեր կենարար հոտով» (եր. 5), նա «ցնորքներ է մտածում» (եր. 6), նրա վշտերը շատ են և նրան միսթրալ «չեն կարող նոյն իսկ թևաւորք անթեք». նա լսում է թէ ինչպէս «երկիրն էլ յոգնած, քնած խըղմփում է» (եր. 15) և ինչպէս «թռուցիկ հանդարտ, զովարար հովը սուլում էր հանգիստ» (եր. 16). իր սիրունուն անիծելիս նա ուղղակի սարսափելի է. «Եւ հրէշաւոր որդեր և դևեր կ'լըրծեն սիրող երկար տարիներ»... «Հիւր, բոց, դժոխ, տանջանք անբաժան ահա քեզ բաժին, միշտ և յաւիտեան» (եր. 31). Ընդհանրաւոր նա սաստիկ քնքոյշ է, երբ խօսքը երեխայի մասին է. նա գիտէ որ «լացի պատճառը միայն կաթն է և մօր քաղցրիկ շաղ ստինքներ», բայց նա գիտէ նոյնպէս, որ երեխան ոչ միայն կաթ է ուտում, այլ և ուտելուց յետոյ ուրիշ պէտքեր էլ է ըզ-

գում, և երբ երեխան կշտանալուց յետոյ նորից լաց է լինում, բանաստեղծը մեզ բացատրում է, թէ «նա», (հէնց այդպէս բուժ-թով և ստորակէտով) մի ուրիշ հոքս էլ զգաց»...

Լաւ դայակ կը լինէր պ. Բաղդասարեանը և եթէ նա դրա փոխարէն դարձել է վատ բանաստեղծ, մեղաւորը հայրն է, որ հեղինակի փոքր ժամանակը ամեն բան ասել է նրան (տես «Հայրս միշտ ինչ էր ասում մանուկ ժամանակս», եր. 12—15), բայց մոռացել է ասել, որ երեխայի «ուրիշ հոգսերը» ամենաանբանաստեղծական բանն են աշխարհումս և որ կան բառեր, որոնց իրարից ստորակէտով բաժանելը նոյնքան մեղք բան է, որքան մարդուն կնոջից բաժանելը: Հայրը մոռացել է այդ ասել և ահա պ. Բաղդասարեան մեզ զբաղեցնում է երեխայի ստամոքսային հարցերով և ստորակէտի գործածութիւնը հասցնում է մոլեռանդութեան: Երեւակայեցէք. «...որ քո շրթունքներ, արտասանէին, սուրբ սիրոյ խօսքեր». «Այժմ՝ կեանքիդ, ուրախ օրեր, քեզ ժպտում են, անդադար» (Եւ ես, հաւատում էի». «Դէպի յառաջ եմ, միշտ դիմում». և այլն և այլն:

Ես այդքան կանգ առայ այդ անմիտ գրքոյկի վրայ, որովհետեւ, ինչքան ինձ յայտնի է, նրա մասին չէ խօսուել ոչ մի տեղ, և, որ գլխաւորն է, նա շատ ընդունի է մեր գրականութեան համար: Կան հոգեբանական հարցեր, որ հոգեկան հիւանդներէ վերայ պէտք է ուսումնասիրել, — որոշ, ընդհանուր պակասութիւններ նրանց մէջ արտայայտուած են լինում տիպային ձևով:

Գրեթէ նոյնքան անզրագէտ է գրուած և պ. Գ. Զառափեանի «Ոսկեհեր տղան և իմաստուն՝ աղջիկը» հեքեաթը, որի մասին աւելորդ է խօսել:

Անաջող գրուածք է և պ. Փառնակէսի «Նիսիա» վօդովիլը, որ սակայն գրուած է զրազէտ լեզուով:

III

Տեսնենք այժմ, թէ ինչ են տուել մեզ պարբերական հրատարակութիւնները գրական տեսակէտից:

Սկսենք հին «Մուրճ»-ից, որովհետեւ «Մուրճը» միակ գրական ամսագիրն է, որ հրատարակում է ռուսահայ բարբառով, իսկ զուտ գրական նիւթ ամենից շատ պէտք է պարունակուի գրական ամսագրում:

Սօսքս «Մուրճի» անցեալ շրջանին է վերաբերում, երբ նա ուրիշ խմբագրութեան ձեռքին էր և ունէր ուրիշ բարոյական կերպարանք, ուստի և այժմեան «Մուրճում» նրա մասին խօսելը չը պէտք է անյարմար համարուի:

«Մուրճի» հին խմբագրութիւնը 1900 թուին հրատարակեց միայն վեց կամ, աւելի ճիշտ ասած, հինգ համար, որովհետեւ մայիս-յունիսեան միացեալ գրքոյկը ծաւալի կողմից քիչ տարբերութիւն ունի ոչ-միացեալ համարներէն: Այդ հինգ կամ վեց տետրերում կան ինքնուրոյն վիպական գրուածքներ և ամեն տեսակ ոտանաւորներ, որոնք բաւական տեղ են բռնում, բայց բոլորն էլ, բացի պ. Պ. Պօչեանցի «Յունօ»-ից, որ դեռ չէ վերջացել և որի մասին խօսել վաղաժամ ենք համարում, այնքան քիչ գեղարուեստական արժէք ունեն, որ, մեր կարծիքով, կը մնան ընդ միշտ թաղուած «Մուրճի» տետրերում:

Այդ անաջող գրուածքներից քննադատութիւնից ցած չեն, իմ կարծիքով, միայն պ. Լ. Մանուէլեանի ոտանաւորները, որոնք, ինչ պակասութիւն էլ ունենան, երբէք զուրկ չեն լինում իմաստից և միշտ լիովին գրականական են:

Պ. Լ. Մանուէլեանը հին «Մուրճի» վերջին տարուայ գրքոյկներում ունի միայն երկու բանաստեղծութիւն՝ «Ես ձեզ ասում եմ» (№ 3) և «Սողոմոնի աղբիւրը» (№ 4):

«Ես ձեզ ասում եմ»... ոտանաւորի մէջ կայ և՛ համակրելի գաղափար, և՛ չափ, և՛ յանգ, բայց չը կայ զգացմունք, չը կայ տրամագրութիւն, չը կայ պատկեր, այսինքն այն, առանց որի ոտանաւորը «ճշդ ող պղինձ» է միայն:

«Սողոմոնի աղբիւրը» հեղինակը անուանել է զրամատիկական պօէմա երեք պատկերով, բայց մէջը ոչ զրամատիկական գործողութիւն կայ, ոչ պօէմայի տրամագրութիւն և ոչ էլ որ և է պատկեր, այլ միայն անվերջ վիճարանութիւններ և ճառեր այնպիսի մի հարցի մասին, ինչպէս մի գիւղ աղբիւր բերելու հարցն է, որ չը նայելով իր ամբողջ կարևորութեանը գիւղացիների շահերի տեսակէտից, չէ կարող նիւթ տալ զրամատիկական գրուածքի համար: Աւելացրէք դրա վրայ և այն, որ պ. Մանուէլեանի հայ գիւղացիները խօսում են Արքայ Լիրի և Օտելլօյի ոճով, և ձեզ հասկանալի կը լինի, թէ ինչո՞ւ «Սողոմոնի աղբիւրը» տպաւորութիւն չէ գործում, չը նայելով որ գրուած է գեղեցիկ և ազատ անյանգ ոտանաւորով:

Իսկ պ. Աւետիք Իսահակեանը, որ մի ժամանակ յոյսեր էր տալիս, այժմ, գրաւուած դէկադէնտութեամբ, աշխատում է ապացուցանել, որ սխալուած են եղել իր ձիւրքի մասին լաւ կարծիք յայտնողները: Փոխանակ զգացմունք կամ պատկեր արտայայտելու, պ. Իսահակեանը զբաղուած է այժմ գրականական ժօնգլօթութեամբ, խաղում է ժողովրդական գեղեցիկ, կարճ և մանաւանդ զուգորդ խօսքերով և թխում է ոտանաւորներ, որոնք կամ անհասկանալի ցնորարանութիւններ են կամ վերին աստի-

ճանի քաղցր-մեղցր արտայայտութիւններ չինձու վշտերի: Իբր ցնորարանութեան մի նմուշ՝ մենք յարձնարարում ենք ընթերցողներին պ. Իսահակեանի «Երազ»ը (№ 3), որ կազմուած է իրար յաջորդող ոտանաւոր և արձակ տուներից, կամ նրա «Տիեզերական զանգը», որից խմանում ենք, թէ պ. Իսահակեանը լուռ թափառում է «ապատում և անապատում», «հոգին ծանրացած», բայց «տեանում է», որ «տիեզերքը մի անհուն զանգ է» և իր հոգին «նրա լեզուակը վսեմ» և լսում է, որ «վեհ լուռութեան մէջ» «տիեզերքը խոր զօղանջում է» և ահա այդ «տիեզերական զանգի» «վսեմ լեզուակը», այսինքն պ. Իսահակեանի հոգին, «նոր կտակներով, նոր պատգամներով», «գահավիժւում է դէպի ամբոխի հոգին, նրան խայթելու, և քարոզելու, և արտասուելու, և այրուելու»...

Վիպականների մէջից չնորհրով բան կարող էր լինել պ. Ա. Աթայեանի պատկերը («Անցեալից մի բեկոր» № 5—6), եթէ հեղինակը գրէր պարզ կերպով և չաշխատէր պօզանք ընդունել: Տեղ-տեղ պատկերում դուք զգում էք տրամադրութիւն, սկսում էք կենդանի կերպով երևակայել հեղինակի նկարագրածը, բայց իսկոյն տպաւորութիւնը փոխւում է, սկսում են չինձու չեղտեր: Շինձու է հէնց պատկերի սկիզբը. «Ձեզնից ո՞վ է գիշերել դուրսը, ջինջ օդի, յուլիսեան պարզ երկնի սակ (մենք ենք ստորագծում)»: Ասում են՝ բանաստեղծութիւնը դատարկաբանութիւն է. ճշմարիտ, այդպէս ասողները իսկի չեն գիշերել դուրսը, ջինջ օդի, յուլիսեան պարզ երկնի սակ. եթէ նրանք գիշերած լինէին դուրսը, ջինջ օդի» և այլն:

Վատ փաստաբան կը լինէր պ. Աթայեանը, —այդ ոճով գրելով նա հէնց հաստատում է, որ բանաստեղծութիւնը դատարկաբանութիւն է, և յիրաւի, հին «Մուրճի» 1900 թուի ինքնուրոյն գեղարուեստական գրուածքների բաժինը, ընդհանուր առմամբ, ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ յաւակնոտ դատարկաբանութիւն:

IV

Երբ խօսում են գեղարուեստական գրականութեան մասին, առհասարակ շատ քիչ են ի նկատի ունենում լրագիրները, որովհետև նրանց էական նիւթը հրապարակախօսական հարցեր են, օրուայ չարիքները:

Անցեալ տարուայ ընթացքում «Մշակում» պ. Լէօն գրել է միայն երկու պատկեր՝ «Հայրօն» և «Այցելուն», իսկ պ. Ահարոնեանը միայն մի պատկեր և երկու պատմուածք՝ «Արձանի մօտ», «Ցաւը» և «Մարդագէլը»:

Պ. Լէօն «Հայրօն» և «Այցելուն» տօնօրեան—Ծննդեան և Զատիկի—պատկերներն են, որոնք, ընդունուած սովորութեան համաձայն, ֆանտաստիկական են լինում: Պ. Լէօն չէ սիրում ֆանտաստիկականը: Նա շատ է կապուած իրական հողի հետ, նա չէ մոռանում երբէք առօրեայ կամ, աւելի ճիշտ ասած, հանապազօրեայ յաւերը և նրա ըէպիկոս ու դեմօկրատ տաղանդը տօնից վերցնում է ոչ թէ նրա ուրախութիւնը, նրա անհոգութիւնը, այլ այն թշուառութիւնը, որ աւելի ևս աչքի է ընկնում այդ ուրախութեան կողքին, և այն ստուերը, որ աւելի ևս թանձրանում է տօնօրեայ ճրագների վառ լուսաւորութիւնից այն տեղերում, ուր չէ ընկնում նրանց լոյսը: Իսկ որքան շատ են այդ տեղերը և որքան լաւ ծանօթ հեղինակին: Պ. Լէօն շատ լաւ զգում է առօրեայ, դժգոյն, անէֆֆէկտ թշուառութիւնը և կարողանում է շատ բնական և ճշմարիտ շեշտով արտայայտել այդ թշուառութեան զայրոյթը աշխարհիս բախտաւորների դէմ:

Պ. Ա. Ահարոնեանն էլ դեմօկրատ է ոգով, նրա տաղանդն էլ սիրում է թշուառութիւնը, բայց բանաստեղծական, հերոսական և մի քիչ էֆֆէկտաւոր թշուառութիւնը, և եթէ նրա ոտքերը այնքան պինդ չեն կանգնած իրականութեան հողի վրայ, որքան պ. Լէօնը, դրա փոխարէն նա ունի թռիչքներ դէպի եթերը, որոնք, երբ աջողում են, մի ինքնուրոյն հրապոյր են տալիս նրա գրուածքներին:

Պ. Լէօն ըէպիկոս է, պ. Ա. Ահարոնեանը՝ բօմանտիկ: Մէկը գրաւում է զգացմունքի ոյժով, միւսը զգացմունքի գեղեցկութեամբ:

Երկուսի տաղանդն էլ հաւասարապէս գաղափարական են և վերին աստիճանի ողջախոհ:

Այն ընլլէտրիստական գրուածքները, որ պ. պ. Լէօ և Ահարոնեան տպել են անցեալ տարուայ ընթացքում, չէ կարելի ամենաաջողները համարել նրանց գրածների մէջ, բայց այնուամենայնիւ նրանք կարդացւում են հետաքրքրութեամբ և զուրկ չեն մեր վերը յիշած արժանաւորութիւններից:

«Մշակի» մասին այդ տեսակէտից մեր խօսքը վերջանելու համար մենք պէտք է յիշենք պ. Համալի «Շուրա» երգիծաբանական պատկերը և պ. Գ. Բաշինջաղեանի «Աղնուականի յիշատակարանից» պատմածքը:

«Շուրան» մի թեթեւ պատկեր է, բայց նրա թեթեւ գծերում էլ երևում է վարժ և տաղանդաւոր վրձին: Պատկերը գրուած է Թիֆլիսի բարբառով և,—ինչպէս հասկացողները ա-

սում են—այնպէս, ինչպէս շատ քչերը գիտեն օգտուել այդ բարբառից:

Երգիծաբանական է և պ. Բաշինջաղեանի պատմածքը, որ կարգացում է հետաքրքրութեամբ և թափանցուած է նոյն քնքշութեամբ, որ պ. Բաշինջաղեանը այնքան շնորհալի կերպով արտայայտում է իր նկարներում:

V

«Տարադ» շարաթաթերթում տպուել են անցեալ տարի, ի միջի այլոց, երկու մինչև այժմ անտիպ ոտանաւորներ. մէկը Գամառ-Քաթիպայի «Տեսչութիւն վերին» (№ 9), որ արուեստաւորւած կամ, աշխարհաբար ասած, թխած ոտանաւոր է. միւսը՝ Միք. Նալբանդեանի «Տեղի տան տխրութիւնք» (№ 10), որ գրաբար է գրուած և, իմ կարծիքով, բոլորովին գուրկ չէ այնուամենայնիւ գրական արժանաւորութիւններից:

Կենդանի գրողների գրուածքներից «Տարադում» ամենահետաքրքրականը Պերճ Պոռնանցի պատմածքն է՝ «Ողջ կեանքն ուրիշին, մի օր իրան» (№ № 20—23), որ աչքի է ընկնում հեղինակին յատուկ արժանաւորութիւններով և պահասութիւններով: Պ. Պոռնանց չէ պատկերացնում, այլ լուսանկարում է, և նրա գրուածքները յաճախ տալիս են ձեզ գեղարուեստական ճշմարտութեան տեղ լոկ արձանագրութիւն, պրօփօլ, և ներքին տրամաբանութեան տեղ՝ պատահական կապակցութիւն: Այդ է պատճառը, որ հեղինակին յաջողում է զլիաւորապէս վերարտադրել կեանքի արտաքին կողմը, նիստ ու կացը, սովորութիւնները, և դժուար է յաջողում թափանցել մարդկանց անհատական հոգեբանութեան մէջ: Եւ ճիշտ ասած, Պ. Պոռնանցին շատ քիչ է հետաքրքրում այդ հոգեբանութիւնը: Նա ուզում է արտայայտել ժողովրդական մի հայեացք ժողովրդական ոճով, և նա արտայայտում է գործող անձնաւորութեան բերնով, միենոյն է, մահուան անկողնում լինի այդ անձնաւորութիւնը թէ իր կեանքի ամենատրախ բոլէում, բոլորովին նոյնատեսակ բառերով, նոյն իսկ երբեմն կուտակելով իրար վրայ մի քանի համանիշ դարձուածքներ, որոնցից իւրաքանչիւրը իրական կեանքում բաւական է համարւում այդ միտքը արտայայտելու համար: Այդ բանը, ի հարկէ, առանձին հետաքրքրութիւն է տալիս Պ. Պոռնանցի գրուածքներին լեզուաբանական տեսակէտից, որովհետեւ դժուար է այժմ գտնել մի գրող, որ նրանից լաւ իմանայ մեր հիմնական, արարատեան բարբառը, բայց շատ փաստում է նրանց գեղարուեստական տեսակէտից, մտցնելով նրանց մէջ և՛ անբնա-

կանութիւն, և՛ ճապաղութիւններ: Աւելորդ է ասել, որ իբր պրօթօկօլիստ պ. Պօռեանցը յարում է գրականութեան նստուրալիստական դպրոցին և երբ նկարագրում է մէկի, դիցուք, հագուածը, բաց չէ թողնում ոչ մի կոճակ, ինչպէս, օրինակ, «Տարագում» տպուած պատմաճընում կարծում է, թէ հետաքրքրական է ընթերցողների համար իմանալ, թէ որքան լայն էր պատմաճընի հերոս զըզ-օղլան (հերմաֆրօդիտ) Օհանի վարտիքի ձագը:

Պ. Պօռեանից յետոյ յիշելու է պ. Վրթ. Փափաղեանին, որ տպել է «Տարագում» հինգ պատկեր—«Ըմբոստի մահը» (№ 9), «Քարոտ կրծքի երգը» (№ 15), «Մաղձերնիդ մի խառնէք» (48), «Չայներդ կտրէք» (№ 49) և «Թաղիքից գլխարկ հանել» (№ 50): Առաջին երկուսը, որոնց մէջ զգացւում են նիցչէական հովեր և դէկադէնտութեան շորշոփ, բնականաբար կարող են հետաքրքրութիւն ներկայացնել միայն մի ընթերցողի... իրան, հեղինակի համար, որովհետև այդպիսի բաները բարձր են սովորական մահկանացուների—իրանց սեփական գլխի վրայից ցատկելու ցանկութիւն չունեցող ընթերցողներին—հասկացողութիւնից: Վերջին պատկերը հասկանալի է, բայց պատկիլի տպաւորութիւն է գործում: Վատ չեն մնացած երկու պատկերները, որոնք «Անմահացնելու գործեր» ընդհանուր վերնագիրն են կրում: Լաւ է մանաւանդ գրանցից երկրորդը, — «Չայներդ կտրէք», — որ գրուած է բնութիւն ու աշխոյժ ոճով և համակրելի իւմօրով:

Ա. Իսահակեանը «Տարագում» էլ զբաղւում է գրական ժօնգլխօրութեամբ: Ահա մի բնորոշ նմուշ.

«Ի՜նչ էլ որ լինիմ, ի՜նչ էլ որ լինիմ,—

Աղքատ էլ լինիմ, մարդ եմ էլի ես.

Ինչո՞ւ նամարդին գլուխ վեր բերեմ,

Ի՜նչ էլ որ լինիմ, թէկուզ ինչ լինիմ»:

Շատ բան ունի գրած «Տարագում» պ. Ջաւադ Բալուղեան կամ, ինչպէս ինքը սիրում է ստորագրել՝ Ջաւադ-բէկ Բալուղեան, որի բանաստեղծական շնորհքի և ճաշակի մասին կարող է գաղափար տալ նրա ոտանաւորներից մէկի հետեւեալ բնաբանը.

«Կողնուն գրին խալիչին,

Թողլաւ, ընկաւ գետինին» (№ 31).

Ժողովուրդը ասում է.

«Կողնուն գրին խալիչին,

Թող բլաւ, ընկաւ գետին»:

Բանաստեղծ Ջաւադ-բէկ Բալուղեան այդ առածը խմբա-

գրել է իր ոճով, հակառակ բանաստեղծութեան և նոյն իսկ քերականութեան տարրական պահանջներին:

Մեր երիտասարդ բանաստեղծներից մի ուրիշը,—պ. Յ. Յովհաննիսեան, որ տաղանդաւոր բանաստեղծական թարգմանիչ կարող էր լինել, բայց դարձել է տօնօրեայ ոտանաւորներ թխող, մի թոյլ ոտանաւոր է նուիրել պ. Ս. Մանգլինեանին «Տարազին» № 9-ում:

Դրանով վերջացնում ենք մեր խօսքը «Տարազին» անցեալ տարի աշխատակցած գրողների մասին: Միւս գեղարուեստական գրուածքներից արժէ յիշել պ. Ռնտիրիոս Անտիեանի «Ծովի վիշտը» (№ 2), պ. Հրանտ-Վահէի «Մակոյկի մէջ» (№ 36) և օր. Զ. Ալեանաքի «Ուլ ասողեր, ասողեր» (№ 44) քնարերգական ոտանաւորները, որոնց մէջ զգացւում է անկեղծ տրամադրութիւն, արտայայտուած գեղեցիկ ձևով, պ. Մ. Տէր-Դանիէլեանի «Թումօ» պօէմայի սկիզբը (№ 43), որ չնորհալի, բայց անփորձ հեղինակի գրուածք է թւում, և վերջապէս պ. Աթոսի երկու պատմածքները,—«Տէր Սուքեաս» (№№ 16—17) և «Տէր Եղիազ»,—որոնք աչքի են ընկնում մի քիչ կոպիտ, բայց ճշմարիտ իմօրով և հիւթալից ու գունաւոր, թէև անմշակ ոճով:

Մնացածը,—մի քանի բացառութիւններով, որոնք զրական արժանաւորութիւններ չունենալով, այնուամենայնիւ հեշտ ընթերցանութեան նիւթ կարող են ներկայացնել,—կամ գէկադէնտական զոռանցանքներ են, պ. Միք. Իսրայէլեանի «Կուրի ափին ցնորում եմ»-ի նման (№ 28), կամ այնպիսի բաներ, որոնք զրազէտ խմբագրութիւնների մէջ իրանց տեղը գտնում են զամբիւղի խորքում:

«Նոր-Դարի» անցեալ տարուայ համարներում մեր գեղարուեստական գրողներից հանդիպում ենք միայն պ. Պոօչեանցին, որ այդ լրագրի մի քանի համարներում տպել է մի «աւանդութիւն» «Եօթն եղբօր գերեզմաններ» վերնագրով: Հեղինակը երկար ու բարակ, ինչպէս ինքն ասում է, նաղլ է անում այդ աւանդութիւնից և ի վերջոյ ստացւում է մի թոյլ վէպիկ, որ սակայն հետաքրքրական է իր մանրամասնութիւնների մէջ:

«Լումայ» վեցամսեայ հանդէսի անցեալ տարուայ երկու դրոյշներէի մէջ մենք գտնում ենք դարձեալ պ. Պոօչեանցի «Կնուներ» վէպիկը և պ. Յարութիւն Թումանեանցի «Մեկիք-իւսուֆ» պատմական պօէման:

Պ. Թումանեանցի պօէման կարդացւում է հետաքրքրութեամբ և կարող էր համարուել մի գրուածք առանց մեծ արժանաւորութիւնների, բայց և առանց մեծ պակասութիւնների, այսպէս ասած՝ безъ особыхъ примѣтъ, եթէ հեղինակը երբեմն-

երբեմն չը մեղանչէր հայոց լեզուի և չափաբերական արուեստի կանոնների դէմ: Պատահում ենք նոյն իսկ ամբողջ տուններ, որոնք այդպիսի մեղանչումների մի շարք են. օրինակ XIII-րդը.

«Ամուսնու մահուան ցաւն ու կսկիծը
Դեռ չէր փարատուել նրա սրտիցը,
Երբ նենդ, ընչաքաղց Թամրազը դաժան՝
Շլացած փառքով մշտընջենական (?)՝
Յափըշտակել էր, կողոպտել եղբօր
Գոյքը սեփական, բարիքը բոլոր,
Հալածանքների մատնել Իւսուֆին,
Հարսահարում, ընկրնում որբին:
Իւսուֆի կեանքը Թամրազի համար
Անտանելի էր, դառնագին խաղառն:

Գեղեցիկ է մանաւանդ այդ ընկրնումը:

«Թատրոն»-ի անցեալ տարուայ գրքոյում առաջին անգամ տպուած է մի հին դրամա, պ. Մուրացանի «Ռուզանը», որի մասին պ. Լ.-ի կարծիքը տպուեց «Մուրճի» № 3-ի մատենախօսական բաժնում:

VI

Գեղարուեստական թարգմանական դրականութիւնը նոյնպէս հարուստ չէ եղել անցեալ տարի: Ոչ մի կլասիկական գրուածք չէ թարգմանուել անցեալ տարի. չէ թարգմանուել նոյն իսկ ոչ մի մեծ գրուածք, եթէ չը հաշուենք Կամիլլ Յլամմարիօնի «Ուրանիա» աստղագիտական վէպը, որ թարգմանել է Փրանսերէնից պ. Հ. Առաքելեանը, և Խօզէ Էշէգարայի «Մարիանա» գրաման, որ թարգմանել է պ. Արսէն Կրասինիկեանը:

Ոչ գեղարուեստական գրուածքներից տարեկան տեսութեան մէջ յիշուելու արժանի են անցեալ տարի հրատարակուածներից միմիայն հետեւեալները—Արիստակէս արքեպիսոփոսոս Սեդրակեանի «Քահանայական ինդիրը» (տե՛ս «Մուրճ» № 1). 2) պ. Լէօի «Հայկական Տպագրութիւնը» (տե՛ս «Մուրճ» № 3). 3) պ. Երուանդ Շահագիրի «Մկրտիչ էմիրն». 4) պրօֆ. Վինօգրադօվի «Դասագիրք ընդհանուր պատմութեան, մասն III. Նոր Դար». պ. Նիկ. Քարամանի թարգմանութեամբ (տե՛ս «Մուրճ» № 3). 5) պ. պ. Կ. Կուսիկեանցի և Լ. Սարգսեանցի «Մայրենի խօսք» ձեռնարկը, որ, ազատ չը լինելով պակասութիւններից, այնուամենայնիւ բարձր է մինչև այժմ հրատարակուած նոյնանման ձեռնարկներից, և 6) պ. Լ. Սարգսեանցի «Հին ցաւ», որի

մէջ պարունակուած յօդուածներում,—որոնք արտատպուած են «Մշակի» 1895—98 թուականների համարներից, բայց որոշ յաւելուածներով,—հեղինակը իրան յատուկ ուժեղ ոճով արտայայտում է, իմ կարծիքով, ամենաճիշտ հայեացքը մեր «Հին ցաւի»—հոգևոր դասակարգի մասին:

VII

Ահա և ուսահայերիս գրականութեան անցեալ տարուայ հաշուելիքը: Ողորմելի հաշուելիք, կ'ասէք ի հարկէ: Բայց զարմանալի կը լինէր, եթէ այդպէս չը լինէր:

Մեր գրականութիւնը նոր սկսուող գրականութիւն է. նա չունի հարուստ անցեալ, նա չունի բարոյական գրամագլուխ և այդ պատճառով ամբողջապէս կախուած է ներկայ հասարակական պայմաններից: Իսկ ինչ բարեյաջող պայմաններ է ներկայացնում այժմ ուսահայ հասարակութիւնը գրականութեան զարգացման համար:

Որպէս զի մի հասարակութեան գրականութիւն ծաղկի, պէտք է որ այդ հասարակութիւնը ներկայացնի մի քաղաքակիրթ ամբողջութիւն, որի մասերը սերտ կապուած լինէին միմեանց հետ ընդհանուր մտաւոր և բարոյական ինտէլեկտներով, չահերով:

Ուսահայերում հասարակութիւնը, ի հարկէ, փոքր ինչ քաղաքակրթուել է անցեալի համեմատութեամբ, բայց նա քաղաքակրթուել է միմիայն արտաքին կողմից. նրա մէջ սկսել է մուտք գործել կուլտուրան, այսինքն այն քաղաքակրթութիւնը, որ չափուում է սապոնի գործածութեան աւելանալովը, բայց նա դեռ չէ դարձել քաղաքակրթուած հասարակութիւն այդ բառի բարձր նշանակութեամբ, նրա մէջ դեռ մուտք չէ գործել ցիվիլիզացիան, այսինքն այն քաղաքակրթութիւնը, որ չափուում է մտաւոր հորիզոնների լայնութեամբ, բարոյական պահանջների ոյժով, գեղեցկագիտական ճաշակի զարգացմամբ և ընդհանուր ձգտումների, իդէալի և երազների վսեմութեամբ, այսինքն այն բոլորով, որի արտայայտութիւնն է իսկապէս գրականութիւնը:

Բայց այդպիսով, կ'առարկեն գուցէ ինձ, մենք ընկնում ենք մի տեսակ կախարդուած շրջանի մէջ: Եթէ բարոյական չահեր, մտաւոր պահանջներ, վսեմ ձգտումներ չը կան, մենք ասում ենք, թէ գրականութիւնը չէ կարող զարգանալ, բայց չէ որ հէնց ինքը գրականութիւնն է, որ զարգայնում է հասարակութեան մէջ այդ պահանջները:

Այդ ճիշտ է: Եւ ինչքան էլ աղքատ լինի մեր գրականութիւնը, նա այնուամենայնիւ աշխատում է զարթեցնել այդպիսի պահանջներ, բայց որպէս զի նրա գործը յաջող գնայ, պէտք է. որ այդ գրականութեամբ հետաքրքրուողներ լինեն, իսկ այդպիսի հետաքրքրուողներ մեզնում չատ քիչ են:

Տ. Յ.